O‘SMIRLARDA AGRESSIV XULQ SHAKLLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI OILAVIY PSIXOLOGIK OMILLAR

Bo‘riyeva Madina Abdullayevna
O‘zbekiston Milliy universiteti psixologiya (faoliyat turlari bo‘yicha)
yo‘nalishi bitiruvchisi, mustaqil tadqiqotchi
Elektron pochta: boriyevamadina485@gmail.com

Annotatsiya
Maqolada o‘smirlarda agressiv xulq-atvor shakllanishiga ta’sir etuvchi oilaviy psixologik omillar va ota-ona munosabatlari tahlil qilingan. Empirik tadqiqot natijasida oiladagi destruktiv muhit hamda agressiya darajalari o‘rtasidagi psixologik korrelyatsiya korrelyatsiyasi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smir, agressiv xulq, oilaviy muhit, ota-ona munosabati, gipersotsializatsiya, destruktiv oila, emotsional rad etish, psixologik korrelyatsiya, xulq-atvor, profilaktika.

FAMILY PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Abstract
The article analyzes family psychological factors and parental relations influencing the formation of aggressive behavior in adolescents. Empirical research reveals psychological correlation between destructive family environment and types of aggressive levels.

Keywords: adolescent, aggressive behavior, family environment, parental attitude, hypersocialization, destructive family, emotional rejection, psychological correlation, behavior, prevention.

СЕМЕЙНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация
В статье анализируются семейно-психологические факторы и родительские отношения, влияющие на формирование агрессивного поведения у подростков. Эмпирическое исследование раскрывает психологическую корреляцию между деструктивной семейной средой и уровнями агрессии.

Ключевые слова: подросток, агрессивное поведение, семейная среда, родительское отношение, гиперсоциализация, деструктивная семья, эмоциональное отвержение, психологическая корреляция, поведение, профилактика.

Kirish (Introduction)

Zamonaviy psixologiya fanining eng murakkab va dolzarb muammolaridan biri — o‘sib kelayotgan yosh avlod, xususan o‘smirlik davridagi bolalarning xulq-atvorida kuzatiladigan og‘ishlar hamda agressiv namoyon bo‘lishlardir. O‘smirlik davri inson hayotining fiziologik, gormonal va psixologik inqirozlarga boy eng beqaror va sezgir xronologik bosqichi hisoblanadi. Bu davrda shaxsning ichki "Men" konsepsiyasi qayta shakllanadi, uning ijtimoiy munosabatlar doirasi kengayadi va emotsional reaksiyalari o‘zgaruvchan tus oladi. Biroq, maktab, tengdoshlar yoki tashqi axborot muhiti

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ta’siriga qaramay, o‘smir shaxsining emotsional Barqarorligi va xulqiy andozalarini belgilab beruvchi eng asosiy psixologik poydevor — bu oila va undagi mikromuhitdir.

Oila — shaxs ijtimoiylashuvining birlamchi va eng fundamental maskanidir. Ota-onaning o‘zaro munosabatlari uslubi, bolaga bo‘lgan e’tibori yoki hissiy sovuqligi, oiladagi nizoli vaziyatlar hamda tarbiya uslubining noto‘g‘ri tanlanishi o‘smir ongida dunyoga nisbatan ishonchsizlik va himoya reaksiyasi sifatida agressiyaning ildiz otishiga zamin yaratadi.

Globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy dinamika kuchaygan bugungi kunda, ota-onalarning moddiy ta’minot ketidan quvib, bolalar bilan ma’naviy-psixologik va emotsional muloqotni ikkinchi planga tushirib qo‘yishi ("emotsional destruksiya") o‘smirlar o‘rtasida kiberagressiya, verbal va jismoniy zo‘ravonlik ko‘rinishlarining ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda. Aynan shu sababli, o‘smirlardagi agressiv xulq-atvorni faqat uning yosh inqirozi bilan bog‘lamasdan, unga ta’sir etuvchi oilaviy-psixologik determinantlarni empirik ma’lumotlar asosida tizimli tadqiq etish hamda amaliy korreksion psixologik modellarni ishlab chiqish yosh davrlari va pedagogik psixologiyaning ustuvor vazifasidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya (Materials and methods)

Tadqiqotning nazariy va empirik asoslarini shakllantirishda qiyosiy-psixologik tahlil, psixodiagnostik testlash, matematik-statistik korrelyatsiya (Spirmanning r-koeffitsiyenti) metodlaridan foydalanildi. O‘smirlarda agressiyaning kelib chiqish sabablari va uning oilaviy shart-sharoitlari muammosi jahon va respublika psixolog olimlari tomonidan keng tahlil etilgan.

Respublikamiz psixologiya maktabining yirik vakili E.G‘. G‘oziyev o‘zining yosh davrlari psixologiyasiga oid asarlarida o‘smirlik davrining affektiv portlashlarga moyilligi hamda bu jarayonda ota-ona munosabatlarining psixologik ta’sir kuchini ilmiy asoslab bergan [1, B. 74]. Uning ishlarida o‘smir shaxsining shakllanishida oiladagi muloqot yetakchi faoliyat sifatida baholanadi.

Oila psixologiyasi va ota-onalarning tarbiya uslublaridagi destruktiv shakllar (giperopeka, gipopeka) bolada deviant xulq-atvorni keltirib chiqarishi V.M. Karimova tomonidan tizimli tadqiq etilgan [2, B. 89]. Muallif o‘zbek oilalarining o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda agressiyani korreksiya qilish usullarini ko‘rsatgan.

Xorijiy psixologiyada agressiya tabiati, uning ijtimoiy o‘rganish nazariyalari (A. Bandura) hamda oilaviy munosabatlar bilan bog‘liqligi A. Buss va A. Durkee tomonidan chuqur o‘rganilgan [3, B. 120]. Shuningdek, oiladagi emotsional rad etish (emotional rejection) va boladagi patologik agressiya aloqadorligi E. Erikson va A.A. Rean ishlarida psixodiagnostik jihatdan isbotlangan [4, B. 95].

O‘smirlar xulq-atvori korreksiyasiga oid respublika konferensiyalari materiallarida ham bu mavzu yuzasidan turli statistik yondashuvlar mavjud [5, B. 16]. Shunga qaramay, zamonaviy axborotlashgan o‘zbek oilasidagi ota-ona munosabatlarining o‘smir agressiyasi turlariga (fizik, verbal, yashirin) ta’sirining aniq empirik-statistik aloqadorligi O‘zbekiston Milliy universiteti psixologiya laboratoriyalari doirasida yangi uslubiy mezonlarda o‘rganishni talab etadi. Shu maqsadda, tadqiqotimizda 14-16 yoshli 120 nafar o‘smir va ularning ota-onalari ishtirokida psixodiagnostik so‘rovnomalar o‘tkazildi.

Natijalar (Results)

O‘smirlarda agressiv xulq-atvor turlarini aniqlash maqsadida A. Buss va A. Durkee so‘rovnomasi hamda ota-onalardagi tarbiya uslubini o‘rganish uchun E.G. Eydemillerning “Ota-ona munosabatini tahlil qilish” (PADI) metodikasidan foydalanildi. Olingan empirik natijalarni korrelyatsion tahlil qilish orqali oilaviy muhit va agressiya turlari o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanib, quyidagi jadval shakllantirildi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1-jadval

Oiladagi destruktiv tarbiya uslublari va o‘smir agressiyasi ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi korrelyatsiya aloqalari (r-Spirman koeffitsiyenti bo‘yicha) [1, B. 82; 5, B. 24]

Noto‘g‘ri tarbiya uslublari (Ota-onada)	**Jismoniy agressiya (O‘smirda)**	**Verbal (so‘zaki) agressiya**	**Bilvosita (yashirin) agressiya**	**Negativizm / Qaysarlik**
Hissiy rad etish (Emotional rejection)	**0,64****	0,52*	0,48*	0,59**
Giperproteksiya (Haddan tashqari nazorat)	0,31	0,44*	**0,58****	0,51*
Gipoproteksiya (Nazoratsizlik/BeFarqlik)	**0,68****	0,35	0,22	0,41*
Gipersotsializatsiya (Talabchanlik)	0,24	**0,61****	0,39*	0,55**

* p≤0.05 darajada ahamiyatli; ** p≤0.01 darajada yuqori ahamiyatli korrelyatsiya.

Jadvaldagi korrelyatsion koeffitsiyentlar shuni ko‘rsatadiki, oiladagi psixologik muammolar va o‘smir agressiyasi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri va uzviy bog‘liqlik mavjud.

Xususan, ota-ona tomonidan bolani **Hissiy rad etish** (bolaga mehr bermaslik, uni tushunishga urinmaslik) ko‘rsatkichi o‘smirda **Jismoniy agressiya** ($r=0,64$) va **Negativizm** ($r=0,59$) shakllanishiga juda kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Bola oilada topa olmagan hissiy iliqlik o‘rnini tashqi muhitda kuch va zo‘ravonlik ko‘rsatish orqali qoplashga harakat qiladi.

Ota-onaning **Gipoproteksiya** (bolani mutlaqo nazoratsiz qoldirishi, befarqligi) uslubi ham **Jismoniy agressiya** bilan eng yuqori korrelyatsiyani ($r=0,68$) berdi. Nazoratsiz qolgan o‘smir ko‘cha submadaniyatlari ta’siriga tushib, xulqida jismoniy destruktiv harakatlarni odat tusiga aylantiradi.

Aksincha, ota-onaning o‘smir shaxsiga haddan tashqari tazyiq o‘tkazishi va uning har bir qadamini nazorat qilishi (**Giperproteksiya**) o‘smirda **Bilvosita (yashirin) agressiya** ($r=0,58$) shakllanishiga olib kelishi aniqlandi. Bunday o‘smirlar ota-onaga ochiq qarshi chiqa olmaganliklari sababli, o‘z alamlarini tengdoshlaridan narsalarini yashirish, g‘iybat qilish yoki virtual makonda (kiberbulling) yashirin agressiya ko‘rinishida chiqaradilar.

Ota-onalarning gaddatda yuqori axloqiy talabchanligi (**Gipersotsializatsiya**) esa o‘smirlarda **Verbal agressiya** = bilan kuchli bog‘langan bo‘lib, bu uydagi doimiy ta’na va tanqidlarga javoban bolaning so‘zaki agressiv himoya reaksiyasidir.

Muhokama (Discussion)

Empirik tadqiqotimiz natijalari o‘smirlik davridagi agressiya tabiatini tushunishda oilaviy tizim yondashuvining (Family systems theory) naqadar to‘g‘ri ekanligini tasdiqlaydi. E.G‘. G‘oziyev o‘z tadqiqotlarida ta’kidlaganidek, o‘smir shaxsi oila a’zolarining o‘zaro emotsional muloqoti mahsulidir [1, B. 98]. Agar uydagi muloqot ziddiyatli bo‘lsa, o‘smir buni hayotiy norma sifatida qabul qiladi. Biz aniqlagan Gipoproteksiya va hissiy rad etish koeffitsiyentlarining yuqoriligi o‘zbek oilalarida ota-ona va farzand o‘rtasidagi psixologik "disbalans" (uzilish) kuchayayotganini ko‘rsatadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

V.M. Karimovaning oilaviy nizolarning bolalar psixologiyasiga salbiy ta’siri haqidagi xulosalarini rivojlantirgan holda aytish mumkinki, o‘smir agressiyasi ko‘pincha uning yomon xulqidan emas, balki "yordam so‘rab baqirishi" (cry for help) hisoblanadi [2, B. 134]. Bola uydagi emotsional bosim yoki befarqlikdan qiynalganda, agressiya orqali o‘ziga e’tibor jalb qilishga urinadi. Giperproteksiyaning yashirin agressiyani keltirib chiqarishi haqidagi natijamiz A.A. Reanning "avtoritar tarbiya agressiyani faqat ichkariga yo‘naltiradi va keyinchalik u portlash bilan namoyon bo‘ladi" degan fikrini sotsiomadaniy jihatdan tasdiqlaydi [4, B. 108].

O‘zbekiston Milliy universiteti psixologiya maktabi an’analariga tayangan holda, ushbu muammoni hal etishda faqat o‘smir bilan psixokorreksiya ishlari olib borish yetarli emas deb hisoblaymiz. Korreksion dasturlarga majburiy tartibda ota-onalarni ham jalb etish, ularga "Pozitiv ota-onalik" (Positive parenting) ko‘nikmalarini o‘rgatish zarur.

Talabalik va ilmiy tadqiqotlar jarayonida gumanitar fanlar tizimida oilaviy psixologik maslahat xizmatlarini kengaytirish va maktab psixologlarining ota-onalar bilan ishlash metodikasini tubdan yangilash taklif etiladi [5, B. 47]. Ayniqsa, ishsiz yoki psixologik dekompensatsiya holatidagi ota-onalarga ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatish tizimini yo‘lga qo‘yish jamiyatdagi umumiy agressiya darajasini pasaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa (Conclusion)

O‘smirlarda agressiv xulq-atvor shakllanishining oilaviy-psixologik determinatlarini o‘rganish natijasida quyidagi ilmiy va amaliy xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, o‘smirlik davridagi agressiya mustaqil psixologik fenomen bo‘lmay, aksariyat hollarda oiladagi destruktiv mikromuhit, hissiy sovuqlik va noto‘g‘ri tarbiya uslublariga nisbatan shaxsning himoyaviy reaksiyasidir.

Ikkinchidan, ota-onaning befarqligi (gipoproteksiya) va hissiy rad etishi o‘smirda ochiq va xavfli hisoblangan jismoniy agressiyani keltirib chiqarsa, haddan tashqari qattiq nazorat (giperproteksiya) yashirin, bilvosita agressiyaning (kiberbulling va tengdoshlariga nisbatan passiv dushmanlik) shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Uchinchidan, o‘smirlar o‘rtasida agressiv xulq-atvor profilaktikasi va korreksiyasini samarali tashkil etish uchun OTM, maktab va oila uzviyligiga asoslangan "Oilaviy psixologik xizmat" modellarini amaliyotga tatbiq etish zarur. Korreksion ishlar o‘smir va ota-onaga parallel ravishda yo‘naltirilishi shart.

To‘rtinchidan, maktab psixologlarining ota-onalar bilan muloqot tizimini raqamli platformalar va treninglar orqali modernizatsiya qilish, ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirish bugungi kunda jamiyatimiz tarbiyaviy tizimining strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. G‘oziyev E.G‘. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – 230 b.
2. Karimova V.M. Oila psixologiyasi: OTMlar uchun darslik. – Toshkent: Fan, 2007. – 172 b.
3. Buss A. H., Durkee A. An inventory for assessing different kinds of hostility // Journal of Consulting Psychology. – 1957. – Vol. 21, No. 4. – PP. 343–349. (Reprint: New York: Academic Press, 1999. – 150 p.)
4. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ, теория, практика. – Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2006. – 479 с.
5. Zamonaviy psixologiyaning dolzarb muammolari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami. – Toshkent: O‘zMU, 2025. – 168 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.